

УДК: 39.001 (477.41/42)“1944/196”

ЕКСПЕДИЦІЙНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІССЯ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1944 – поч. 1960-х рр.)

Ігор ГІЛЕВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології

Польові етнографічні дослідження в Україні ще не стали предметом наукового дослідження. У пропонованій статті на основі залучених архівних джерел і літературних даних розглядається експедиційна праця українських етнологів на теренах Полісся упродовж двох повоєнних десятиліть. Найбільше уваги приділено науково-пошуковій роботі фахівців тогочасних провідних установ етнологічного профілю – відділу етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (м. Київ) й Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР (м. Львів). Зокрема, аналізуються маршрути, тематика і методика польових досліджень, наукові досягнення та прогалини народознавчого вивчення Полісся України як історико-етнографічного регіону.

Ключові слова: Полісся, етнологія, польові дослідження, методика, тематика, маршрути.

Експедиційне дослідження Полісся України* як історико-етнографічного регіону почалося в першій половині XIX ст. Історію цього експедиційного дослідження можна умовно поділити на кілька великих періодів, а кожен із них – на етапи. Один з цих етапів, що хронологічно охоплює 1944 – початок 60-х рр. XX ст.**, і є об'єктом нашого дослідження. Предметом дослідження виступають наукові установи, учасники, методика, тематика та обстежені території. Мета цієї роботи – систематизувати та проаналізувати відомості про проведені за окреслений час польові дослідження, на основі чого визначити загальні тенденції, наукові досягнення та прогалини в експедиційному вивченні Полісся.

* Полісся України охоплює північні райони сучасних Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської, Чернігівської та Сумської областей. Його південна межа проходить умовною лінією північніше міст Володимир-Волинський, Луцьк, Рівне, Новоград-Волинський, Житомир, Київ, а на Лівобережжі – Ніжин, по р. Сейм до кордону з Росією (*Кирчів Р. Ф.* Етнографічне районування України // *Етнографія України: Навч. посіб.* / За ред. проф. С. А. Макарчука. Львів, 2004. С. 130).

** За початкову дату нашого дослідження взято 1944 р., коли, згідно відомостей В. Мамонова, були відновлені польові дослідження на лівобережному Поліссі, а за кінцеву – початок 1960-х рр., оскільки від 1964 р. українські етологи розпочали збирати польові етнографічні матеріали для “Регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусії і Молдавії”, що знаменувало початок нового етапу експедиційних досліджень.

На сьогоднішній день дослідницькі роботи із порушеної теми майже відсутні¹. Пропонована праця виконана на основі наукових публікацій² та архівних матеріалів Інституту народознавства НАН України (м. Львів)³.

Уже в перші повоєнні роки було організовано ряд експедицій на терени лівобережного Полісся. Зокрема, після Другої світової війни у фондах Центрального державного історичного музею у м. Києві зберігалася частина сільськогосподарських знарядь праці для обробітку ґрунту, зібраних у 1920–1928 рр. у селах Старосілля, Сваром'ї (обидва села затопили під час будівництва Київського водосховища), Жукині, Хотянівці, Вищій і Нижчій Дубечнях Остерського повіту, що на Чернігівщині (згодом Вище-Дубечанського, відтак Києво-Святошинського, нині Вишгородського р-ну Київської обл.). Проте під час Другої світової війни польові записи із описами техніки застосування цих знарядь праці були втрачені. У зв'язку з цим упродовж 1944–1946 рр. працівник етнографічного відділу Центрального державного історичного музею В. Мамонов здійснив декілька виїздів на зазначені терени, під час яких знову зафіксував етнографічні матеріали про них⁴. Звертає на себе увагу той факт, що перші польові дослідження були проведені вже у 1944 р., тобто це ще був воєнний час, проте на більшій території України, а, можливо й на всій, якщо дослідження проводились у кінці року, було відновлено радянську владу.

¹ У даному випадку треба згадати невелику розвідку Олени Боряк про етнографічні дослідження Людмили Шевченко у складі експедиції Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, яка працювала у 1955 р. на теренах Західного Полісся (*Боряк О.* Село Бірки на Волині очима етнографа Людмили Шевченко // *Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся*. Рівне, 2003. Вип. 4. С. 46–51).

² Звіти про експедиції (*Токарев С.А.* Северно-украинская экспедиция 1945 г. // *Краткие сообщения Института этнографии*. Москва, 1947. Т. 2. С. 27–35 та ін.); звіти про діяльність наукових установ відповідного профілю чи їх підрозділів за певні періоди (*Скорик М.М.* Работа Львовского отдела Института искусствоведения, фольклористики и этнографии АН УССР в 1947 г. // *Советская этнография* (далі – СЭ). 1947. № 3. С. 158–159 та ін.); опубліковані на основі польових матеріалів дослідження (*Шевченко Л.* Промисли колгоспників с. Борки, Любешівського району Волинської області // *Українська етнографія*. [Наукові записки ІМФЕ АН УРСР. Вип. 4]. Київ, 1958. С. 115–124 та ін.); праці про розвиток української етнологічної науки протягом досліджуваного періоду (*Горленко В.Ф.* Українська радянська етнографія в десятиї п'ятиріччі (Основні напрямки розвитку) // *Народна творчість та етнографія* (далі – НТЕ). 1977. № 3. С. 3–9; *Гулистий К.Г.* Всесоюзна етнографічна нарада 1956 р. і питання розвитку української етнографії // Там само. 1957. № 1. С. 67–72; *Його ж.* Стан і завдання розвитку етнографічної науки в Українській РСР // Там само. 1958. № 4. С. 9–20; *Його ж.* Українська радянська етнографія (Підсумки та перспективи розвитку) // Там само. 1967. № 1. С. 7–18 та ін.).

³ Архів Інституту народознавства НАН України (далі – Архів ІН НАН України), ф. 1, оп. 1 (Етнографічний музей) (далі – оп. 1 (ЕМ)), спр. 7 (річні плани), спр. 16, 28, 60, 79 (накази директора); оп. 1, спр. 1, 41, 60, 75, 94, 109, 124, 141, 165, 185, 207 (накази директора); оп. 2, спр. 4, 16, 19–23, 91, 105 (експедиційні матеріали); спр. 12 (звіти учасників експедицій); спр. 14, 15, 32, 39, 40, 59, 70, 75, 76, 80, 87, 94, 115 (написані на основі польових матеріалів праці); оп. 3, спр. 13, 38, 50 (особові справи).

⁴ *Мамонов В.С.* Старинные орудия обработки почвы из с. Старосолье на Днепре // СЭ. 1952. № 4. С. 67–90.

Із 18 серпня до 17 вересня 1945 р. у селах Ведильці, Мньов, Навози* та частково Кархівка Михайло-Коцюбинського району (нині Чернігівського р-ну) Чернігівської області працювала Північноукраїнська експедиція у складі восьми студентів-етнологів історичного факультету Московського університету під керівництвом відомого радянського вченого Сергія Токарева. Обрали цю територію для польового обстеження з кількох причин – через малу вивченість, тут побутовало багато архаїчних елементів, вона знаходилася поблизу українсько-білоруського етнографічного пограниччя. Учасники експедиції збирали переважно відомості про тутешнє будівництво, використовуючи методик суцільного обстеження, а також про народний одяг, сімейний побут, пережитки давніх обрядів та вірувань. За результатами експедиції був підготовлений ґрунтовний науковий звіт⁵. Особливість зазначених експедицій полягала в тому, що їхніми учасниками не були працівники провідних етнологічних установ УРСР, на діяльності яких і зупинимося докладніше.

У липні 1944 р. в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (нині – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України) був організований відділ етнографії, основним завданням якого проголосили “вивчення побуту і культури української соціалістичної нації”⁶. У відповідному напрямку і працювали наукові співробітники цього відділу, а також науковці Львівського відділення ІМФЕ АН УРСР та Етнографічного музею АН УРСР у Львові⁷.

У другій половині 1940-х рр. розпочався новий етап науково-пошукової роботи українських етнологів. Зокрема, тоді почали активно вивчати колгоспний та робітничий побут населення України, передусім ті зміни, що відбулися за роки радянської влади. Проводилися такі дослідження за допомогою двох методик. Перша – монографічне вивчення окремого підприємства, колгоспу чи артлі з метою показати соціально-культурні явища у взаємозв’язках, глибше осягнути їхній розвиток, а також зв’язок з історією краю. Спеціальні програми передбачали збір матеріалів за такими розділами: історична довідка про колгосп, коротка характеристика його економіки, виробничий і сімейний побут, соціалістична культура, житло, одяг, харчування. Отже, це було своєрідним продовженням монографічного вивчення окремих населених пунктів, яке у 1920 х – на початку 1930 х рр. практикували етнологи Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка

* Нині – Дніпровське Чернігівського р-ну Чернігівської обл.

⁵ Токарев С.А. Северно-украинская экспедиция 1945 г. С. 27–35.

⁶ Павлій П., Стельмах Г. Робота відділу етнографії [1946–1952 рр.] // Народна творчість та етнографія. [Наукові записки ІМФЕ АН УРСР]. Київ, 1954. Т. 3. С. 172; Стельмах Г.Ю. Етнографічні дослідження в Академії наук Української РСР за 40 років // НТЕ. 1959. № 4. С. 19.

⁷ Жолтовський П. Двадцять років праці Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР // НТЕ. 1959. № 3. С. 141; Скорик М.М. Работа Львовского отдела Института искусствоведения... С. 158–159; Стельмах Г.Ю. Етнографічні дослідження в Академії наук... С. 19.

ВУАН (м. Київ)⁸. Залежно від кола осіб, серед яких проводилися ці дослідження, вони поділялися ще на дві групи: а) серед робітників, б) серед колгоспників (переважна більшість). Методика друга – розробка окремих тем (вивчалися переважно сільські поселення, житло колгоспників, їхній сімейний побут, промисли)⁹.

З 1950 р. молодший працівник відділу етнографії ІМФЕ АН УРСР Людмила Шевченко за звуженою методикою монографічного етнографічного дослідження самотужки обстежувала побут робітників ткацької художньо-промислової артілі ім. 20-річчя Жовтневої революції у м. Кролевець Сумської області (Східне Полісся). Її цікавило широке коло питань: процес виробництва, асортимент продукції, громадський побут робітників, їхнє житло, одяг, харчування, сімейний побут тощо, які вона вивчала в історичному розвитку. Кількарічна стаціонарна робота Л. Шевченко увінчалася ґрунтовною публікацією та захистом кандидатської дисертації¹⁰.

Згідно з постановою Президії АН УРСР від 1 вересня 1954 р. відділ етнографії у повному складі переключився на підготовку історично-етнографічної монографії “Українці” та однойменного розділу в одному з томів видання “Народи світу”, який готували в межах Академії наук СРСР¹¹. Саме експедицією до Волинської

⁸ *Борисенко В.* Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. Київ, 2002; *Заглада Н.* Из звіту етнографічної експедиції 1934 року [У с. Ново-Шепеличі Чорнобильського р-ну Київської обл.] / Упоряд., прим., “Остання експедиція Ніни Заглади. Замість післямови” М. Глушка // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2001. Т. ССXLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 443–505.

⁹ *Горленко В.Ф.* Киев – центр этнографической науки на Украине (к 1500-летию Киева) // СЭ. 1982. № 6. С. 97; *Стельмах Г.Ю.* Етнографічні дослідження в Академії наук... С. 19.

¹⁰ *Куницький А.С.* Совецание украинских этнографов // СЭ. 1954. № 2. С. 140; *Куницький О.С.* Робота відділу етнографії в 1954–1956 рр. // Українська етнографія. [Наукові записки ІМФЕ АН УРСР]. Київ, 1958. Вип. 4. С. 160, 162; *Павлій П., Стельмах Г.* Робота відділу етнографії [в 1946–1952 рр.]. С. 173–174; *Шевченко Л.П.* Социалистические преобразования в культуре и быте рабочих Кролевецкой ткацкой артели им. 20-летия Октябрьской революции // СЭ. 1954. № 4. С. 143–147; *Ее же.* Социалистический быт и культура ткачей художественно-промышленной артели им. 20-летия Октябрьской революции (г. Кролевец). Историко-этнографический очерк: Автореф. дис. [...] канд. ист. наук. Киев, 1954.

¹¹ Два томи монографії “Українці” мали бути присвячені відповідно “дожовтневому” та “соціалістичному” періодам. До роботи було залучено більше 30 науковців відділу етнографії ІМФЕ АН УРСР й Українського державного музею етнографії та художнього промислу (м. Львів) на чолі з керівником відділу етнографії ІМФЕ АН УРСР Костем Гуслистим. У 1956 р. опублікували її проспект (Українці: Історико-етнографічна монографія. Проспект. Київ, 1956), а в 1959 р. – макет першого тому (Українці: Історико-етнографічна монографія в двох томах (Макет). Київ, 1959. Т. 1). Але широкий читацький загал монографії не побачив, оскільки її випуск заборонили. Натомість у фундаментальному виданні “Народи світу” підготовлений українськими народознавцями розділ все-таки був надрукований (*Бутник-Сиверский Б.С., Горленко В.Ф., Гуменюк А.И. и др.* Украинцы // Народы европейской части СССР. Москва, 1964. Т. 1. С. 572–779). Фактично, це був скорочений варіант монографії “Українці” (*Горленко В.Ф.* Киев – центр этнографической науки на Украине (к 1500-летию Киева) // СЭ. 1982. № 6. С. 97).

області, що тривала з 27 січня до 25 лютого 1955 р., члени відділу етнографії ІМФЕ АН УРСР розпочали виконання широкого плану польових робіт із збору етнографічних матеріалів для підготовки цих праць. Зазначена експедиція працювала у двох населених пунктах: у селі Борках Любешівського району (Західне Полісся) та селі Низкиничях Іваничівського району (Західна Волинь). Головними учасниками наукової мандрівки були професійні етнологи – Григорій Стельмах (керівник), Олена Кравець, Олена Кувеньова та Л. Шевченко, які досліджували житло, одяг, сім'ю та сімейний побут, виробничий і громадський побут, промисли (найбільше архаїчних елементів було виявлено у традиційних промислах села Борки) та харчування, а також два музеєзнавці – І. Бондар та Р. Наумович, як співробітники, відповідно, Центрального державного історичного музею у Києві та Луцького краєзнавчого музею. Учасниками експедиції було зібрано комплекти чоловічого та жіночого одягу (в обох селах), а також сохи, сошне ярмо, дерев'яну борону, плужок, які відчутно збагатили фонди зазначених музеїв¹². Результативно працювали також кінооператор й одночасно фотограф В. Спінатьєв (зняв на кіноплівку фрагмент весілля) та художник О. Полюскевич. Експедиція також мала у своєму розпорядженні і похідну звукозаписуючу лабораторію.

Згодом за результатами експедиції двоє її учасників взяли участь у науковій сесії відділу суспільних наук АН СРСР (Москва, квітень 1955 р.). Зокрема, з повідомленнями виступили Г. Стельмах (“Етнографічна експедиція до Волинської області”) та Л. Шевченко (“Домашні промисли борківських селян”)¹³. Повідомлення відтак були опубліковані¹⁴. До речі, згадану дослідницю у ході експедиції цікавила не лише фіксація відомостей із досліджуваної нею теми, а й окремі теоретичні та методичні аспекти польових етнографічних досліджень. На основі багаторічних досліджень у 1954–1956 рр. вона підготувала “Посібник по збиранню етнографічних матеріалів”, який міг прислужитися не одному поколінню українських етнологів, проте з якихось причин він так і не був опублікований¹⁵.

Стосовно ж проведення експедицій київськими етнологами на Поліссі у 1956–1963 рр., то у нас поки що відсутні конкретні відомості. Принаймні, на підставі

¹² Бондар І.В. Етнографічні експонати з Волині // Праці Київського державного історичного музею. Київ, 1958. Вип. 1. С. 217–218; Ковальський М. Поширення тяглових знарядь обробітку ґрунту в селянських господарствах Волині на початку ХХ ст. // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. Київ, 1962. Вип. 7–8. С. 178.

¹³ Куницький О.С. Робота відділу етнографії в 1954–1956 рр. // Українська етнографія. [Наукові записки ІМФЕ АН УРСР]. Київ, 1958. Вип. 4. С. 161–162.

¹⁴ Боряк О. Село Бірки на Волині... С. 46–51; Стельмах Г.Ю. Етнографічна експедиція до Волинської області в 1955 р. // Українська етнографія. [Наукові записки ІМФЕ АН УРСР]. Київ, 1958. Вип. 4. С. 125–131; Шевченко Л. Промисли колгоспників с. Борки... С. 115–124.

¹⁵ Боряк О. Емпіричні дослідження як “ризик шкоди”: теорія і практика впровадження принципів етики польової роботи // НТЕ. 2003. № 5–6. С. 76–82.

звітів про діяльність відділу етнографії ІМФЕ АН УРСР у 1960–1962 рр. можемо припустити лише те, що такі мандрівки могли відбутися у березні 1960 р. та протягом 1962 р. У першому випадку дослідження проводилися на території Київської, у другому – на теренах Рівненської*, Волинської та Чернігівської областей¹⁶. Проте вміщений у публікаціях фактаж не дозволяє з'ясувати, чи вивчалися тоді саме райони Полісся.

Щодо львівського етнографічного осередку, то тут відразу після другого приходу радянської влади у липні 1944 р. відновили свою роботу Львівський етнографічний музей (у 1945 р. переданий у підпорядкування АН УРСР), Львівський музей художнього промислу¹⁷ та Львівське відділення ІМФЕ АН УРСР¹⁸.

Упродовж 1944–1945 рр. працівник Львівського відділення ІМФЕ АН УРСР В. Пастущин виконував планове монографічне дослідження “Село Дрочево Берестейського району на Поліссі”. Підготовлену роботу згодом етнолог відіслав у Київ¹⁹. Ще один співробітник цієї установи Роман Гарасимчук протягом другої половини 1946–1947 рр. працював над темою “Слов’янські взаємовпливи у розвитку матеріальної культури Полісся і сучасна матеріальна культура Полісся”²⁰. Складовою частиною обох цих досліджень була експедиційна робота.

З 18 грудня 1948 р. до 1 січня 1949 р. в експедиції на теренах Рівненської та Волинської областей працювали співробітники Етнографічного музею Катерина Матейко, Мустафа Козакевич і Софія Малецька, котрі вивчали художні та сільськогосподарські артілі²¹.

Працівники Етнографічного музею планували провести експедиційні дослідження Полісся у серпні 1949 р., зокрема Р. Гарасимчук та Микола Турчин – у Волинській та Рівненській, Ірина Гургула – у Волинській, Савина Сидорович – у Рівненській областях²². Згідно з планом науково-популяризаційної роботи Львівського відділення ІМФЕ АН УРСР на 1949 р., у серпні цього року передбачалися відрядження Івана Цапенка, Михайла Нечиталюка, Ярослави Фіголь до Волинської, а Михайла Лемехи – до Волинської та Рівненської

* У даній статті ми використовуємо лише теперішню назву цієї області, хоча у досліджуваний час офіційно вона називалась Ровенською.

¹⁶ П[оріцький] А. Робота відділу етнографії Інституту МФЕ АН УРСР у 1960 р. // НТЕ. 1961. № 2. С. 155; Приходько М. Робота відділу етнографії Інституту МФЕ АН УРСР у 1961–1962 рр. // Там само. 1963. № 3. С. 142.

¹⁷ Скрипник Г. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. Київ, 1989. С. 218.

¹⁸ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 1 (ЕМ), спр. 28, арк. 67, 72; Скорик М.М. Работа Львовского отдела Института искусствоведения, фольклористики и этнографии АН УССР в 1947 г. // СЭ. 1947. № 3. С. 158.

¹⁹ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 1 (ЕМ), спр. 7, арк. 1.

²⁰ Там само. Арк. 4; Скорик М.М. Работа Львовского отдела Института искусствоведения... С. 159.

²¹ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 1 (ЕМ), спр. 16, арк. 89; спр. 22, спр. 39.

²² Там само. Спр. 7, арк. 35.

областей²³. Однак поки що невідомо, чи відповідні дослідження відбулися, оскільки у наказах директора Етнографічного музею за 1949 р. відсутні згадки про них²⁴, а Львівське відділення ІМФЕ АН УРСР влітку 1949 р. ліквідували, після чого більшість його науковців, серед них і зазначені вище чотири етнологи, у вересні були переведені на роботу до реформованого Етнографічного музею²⁵.

Згідно з наказом директора Етнографічного музею М. Матвійчука від 29 квітня 1950 р., впродовж 45 днів поточного року його співробітники мали збирати етнографічні матеріали про колгоспний та робітничий побут. Цією роботою, зокрема, займалися Маріула Ломова, Р. Гарасимчук, Любов Суха, М. Козакевич та І. Цапенко у Київській області, Данило Фіголь і К. Матейко у Київській та Полтавській областях. Проте експедиції, очевидно, тривали менше часу, бо вже 1 червня 1950 р. до Львова повернулися Л. Суха, І. Цапенко та М. Козакевич, 3 червня – Р. Гарасимчук та М. Ломова, а ще через п'ять днів – Д. Фіголь та К. Матейко²⁶. Щоправда, невідомо, чи львівські етнологи цього разу досліджували північні райони Київської області, тобто Полісся.

Наприкінці 1951 р. на основі рішення уряду про об'єднання в одну установу Етнографічного музею Львівського філіалу АН УРСР і Львівського державного музею художньої промисловості Комітету в справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР створили Український державний музей етнографії та художнього промислу АН УРСР. Серед основних напрямків його діяльності можна виділити такі: поповнення збірок музею, виставкова робота, проведення етнографічних експедицій (переважно на теренах західних областей України)²⁷.

У 1952 р. колектив Музею у рамках виконання планової теми “Етнографічне вивчення Українського Полісся”²⁸ розпочав польові дослідження сучасної культури і побуту населення цього регіону. Перша експедиція у складі М. Козакевича та Павла Жолтовського впродовж 11 серпня – 5 вересня цього ж року відвідала Рокитнянський* (села Глинне, Дроздин, Старе Село), Висоцький (села Озера, Шахи, Удрицьк), Сарненський (село Ремчиці) і Зарічненський** (села Залізниця, Кухотська Воля***, Борове) райони Рівненської області.

²³ Там само. Арк. 17.

²⁴ Там само. Спр. 28, 103 арк.

²⁵ Там само. Арк. 67, 72.

²⁶ Там само. Спр. 60, арк. 32, 46, 47, 49.

²⁷ *Гошко Ю.Г.* Державний музей етнографії та художнього промислу у Львові (До 100-річчя з дня заснування) // НТЕ. 1974. № 3. С. 68–69; *Жолтовський П.* Двадцять років праці Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР // НТЕ. 1959. № 3. С. 141; *Івасюта М.К.* Виставки Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР (1952–1957 рр.) // НТЕ. 1958. № 2. С. 125.

²⁸ *Івасюта М.К.* Украинский государственный музей этнографии и художественного промысла Академии наук Украинской ССР в 1953 и 1954 годах // СЭ. 1955. № 2. С. 129.

* Нині – Рокитнівський р-н Рівненської обл.

** Нині – Зарічненський р-н Рівненської обл.

*** Нині – с. Кухітська Воля Зарічненського р-ну Рівненської обл.

Зазначена територія привернула увагу дослідників у зв'язку з двома обставинами: з одного боку, матеріальна та духовна культура її населення зберігала ще багато архаїзмів та пережитків, зумовлених “віковічною відсталістю цього краю”, з іншого – у повоєнний період радянська влада проводила тут радикальні реформи у сфері виробничих та побутових відносин, які, за словами самих дослідників, яскраво виступали на тлі “традиційної відсталості краю”.

Експедиція 1952 р. була короткочасною і мала здебільшого розвідувальний характер. Її учасники вивчали хліборобство, ремесла, промисли, одяг, традиційне житло, господарські споруди, хатній інтер'єр, народне мистецтво, новий радянський сімейний та громадський побут, а також культурні та побутові пережитки з метою виявлення причин їх побутування та засобів ліквідації. За підсумками експедиції дослідники опублікували колективний звіт, в якому стисло розглянули результати науково-пошукової роботи більшості з перелічених тем²⁹.

Польову збиральницьку роботу було продовжено і наступного року. Зокрема, з 13 липня до 3 серпня 1953 р. маршрутна експедиція у складі Д. Фіголя (вивчав землеробську техніку), Л. Сухої (досліджувала промисли та ремесла), М. Козакевича (вивчав типи забудови поселень, господарські та житлові будівлі), К. Матейко, М. Ломової (керівник) (обоє досліджували народний одяг), а також художника Л. Максименка та фотографа Юрія Пашківського, обстежила спершу Рокитнянський (місто Рокитне, села Сновидовичі, Кам'яне, хутір Діброва, села Глинне, Березове) та Дубровицький (місто Дубровиця, села Селець, Ясенець*, Мочулище, Берестя) райони Рівненської області, а відтак Любешівський (селище міського типу Любешів, села Видерта, Ворокомле) та Камінь-Каширський (села Раків Ліс, Підріччя, Личин, Запруддя, Олексіївка) райони Волинської області³⁰. З поміж усіх поліських експедицій за участю львівських етнологів упродовж досліджуваного нами періоду саме ця наукова мандрівка була найчисельнішою за кількістю учасників, найширшою за колом досліджуваних тем, за площею обстеженої території та за обсягом зібраного фактичного матеріалу³¹.

На нараді українських етнологів, яка відбулася 23–26 лютого 1954 р. у Львові, директор ІМФЕ АН УРСР Максим Рильський у своїй доповіді згадав про

²⁹ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 50; оп. 2, спр. 91, арк. 17; *Ломова М., Козакевич М., Жолтовський П.* Разведывательная этнографическая поездка в украинское Полесье // СЭ. 1953. №3. С. 127–132.

* Нині – с. Ясинець Дубровицького р-ну Рівненської обл.

³⁰ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 21, с. 20, 26, 122, 128, 154, 160, 196; спр. 22; спр. 91, арк. 17. Нині всі перелічені села Волинської обл. належать до Камінь-Каширського р-ну.

³¹ [*Козакевич М.З., Ломова М.І., Матейко К.І., Суха Л.М., Фіголь Д.І.*]. Деякі особливості сучасного побуту українців Полісся (За матеріалами експедиції 1953 р.) // Матеріали з етнографії та художнього промислу. Київ, 1956. Вип. 2. С. 48. У архіві Інституту народознавства НАН України зберігаються польові журнали учасників експедиції (ф. 1, оп. 2, спр. 20–23), схематичні плани жител (спр. 19), фотографії (спр. 16), зарисовки різних пам'яток матеріальної культури краю (спр. 4) та написаний у формі статті колективний звіт її учасників (спр. 12).

кількарічну експедиційну працю на теренах Полісся співробітників Українського державного музею етнографії та художнього промислу, які, за його словами, зібрали вже “великий, цікавий матеріал”³².

Із 23 травня до 10 червня цього ж року П. Жолтовський перебував у відрядженні у Волинській та Рівненській областях, де збирав матеріали до теми “Художній метал західних областей України”³³.

У наступній поліській експедиції, що відбулася у вересні 1954 р.³⁴, взяли участь лише Д. Фіголь і М. Козакевич. Значно звужилася також тематика науково-пошукової роботи – відповідно землеробська техніка і типи забудови поселень, господарські та житлові будівлі. Зазначеного року науковці обстежили Рокитнянський район (села Борове, Остки, Залав’я, Глинне, Познань) Рівненської області, Олевський (села Білокоровичі, Радовель, Копище) та Лугинський райони Житомирської області³⁵. Хоча загальний звіт про цю експедицію не був опублікований, проте Д. Фіголь та М. Козакевич підготували дві окремі розвідки, в яких підсумували зібрані етнографічні матеріали з досліджуваних тем³⁶.

У другій половині 1954 р. вчений секретар Музею Лев Долинський здійснив два відрядження з метою придбання експонатів. Зокрема, з 29 вересня до 6 жовтня він побував у містах Рокитне та Корець Рівненської області³⁷, а з 12 до 18 грудня – у селищі міського типу Городня Новоград-Волинського району Житомирської області, у місті Полонному Хмельницької області та деяких інших населених пунктах³⁸.

Загалом, у 1954 р. фонди Музею поповнилися багатьма цінними експонатами, що характеризують традиційну культуру Поліського краю. Серед них треба відзначити такі, як “бовкунське” ярмо, рибальські снасті “жак” та “кіш”, пасічне приладдя “жень”, “посветку” для освітлювання хати тощо³⁹.

М. Козакевич вивчав Полісся й у наступних роках. Зокрема, з 12 червня до 11 липня 1955 р. він відвідав Старовижівський (село Стара Вишва), Заболотнівський (села Заболоття, Дубечне, Кримне, Тур, Жиричі), Ратнівський (села Поступель, Хотешів, Бузаки), Камінь-Каширський (хутір Підруддя, села

³² Куницький А.С. Совецание украинских этнографов // СЭ. 1954. № 2. С. 141.

³³ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 41, арк. 39, 46.

³⁴ У наказі наявна інша дата: 12 вересня – 11 жовтня 1954 р. (Там само. Арк. 77).

³⁵ Там само. Оп. 2, спр. 75, арк. 16; спр. 40, арк. 30; спр. 91, арк. 17.

³⁶ Козакевич М. Про розвиток плану житла колгоспників Українського Полісся // Матеріали з етнографії та художнього промислу. Київ, 1957. Вип. 3. С. 14–21; Фіголь Д. Етнографічне дослідження в Рокитнянському районі на Поліссі у 1954 році // Там само. С. 22–29.

³⁷ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 41, арк. 83, 85.

³⁸ Там само. Арк. 104.

³⁹ Фіголь Д.І., Козакевич М.З., Рожанківський В.Ф. Поповнення фондів Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР // Матеріали з етнографії та художнього промислу. Київ, 1957. Вип. 3. С. 177–178.

Клітицьк, Яловацьк), Любешівський (село Дольськ) райони Волинської області⁴⁰. З 21 травня до 19 червня 1956 р. народознавець досліджував житло та поселення Овруцького (села Підруддя, Піщаниця), Словечанського* (село Антоновичі, Велідники) районів Житомирської області; Кагановичського** (село Варовичі), Чорнобильського (села Лелів, Залісся) та Ново-Шепелицького*** (села Нові і Старі Шепеличі) районів Київської області⁴¹. На жаль, звіти про ці експедиції не були опубліковані.

Ще два відрядження (13 липня – 6 серпня 1956 р. та 17–28 вересня 1957 р.) М. Козакевич здійснив у Рокитнівський район Рівненської області з метою придбання експонатів⁴². Упродовж 1955, 1957 та 1959 рр. він також побував у кількох відрядженнях у Києві, Москві та Мінську, де збирав літературні й архівні відомості до досліджуваної теми⁴³. Загальним підсумком польової науково-пошукової роботи цього етнолога став захист кандидатської дисертації про традиційне житло поліщуків⁴⁴.

З 11 до 24 липня 1960 р. на теренах Волинської області та у м. Луцьку побували у відрядженнях Л. Суха та Микола Ковальський, котрі збирали матеріали до загальної теми “Український історико-етнографічний атлас”⁴⁵. З

⁴⁰ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 60, арк. 51, 63; оп. 2, спр. 75, арк. 16; спр. 91, арк. 2, 17. У зв’язку з кількарізовими змінами меж адміністративних районів нині ці населені пункти належать до таких районів Волинської обл.: Камінь-Каширського (села Бузаки, Клітицьк, Хотешів, Яловацьк), Любешівського (село Дольськ), Ратнівського (села Жиричі, Заболоття, Поступель, Тур) та Старовижівського (селище міського типу Стара Вижва, села Дубечне, Кримне).

* Нині належить до Овруцького р-ну Житомирської обл.

** Нині – Поліський р-н Київської обл.

*** Згодом приєднаний до Чорнобильського р-ну Київської обл.

⁴¹ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 75, арк. 33, 46; оп. 2, спр. 75, арк. 16; спр. 91, арк. 2, 17; *Жолтовський П.* Український державний музей етнографії та художнього промислу в 1956 р. // НТЕ. 1957. № 1. С. 145; *Козакевич М.З.* Селянська садиба на українському Поліссі (в другій половині XIX і першій половині XX ст.) // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. Київ, 1959. Вип. 5. С. 15. Досліджені М. Козакевичем села Житомирщини нині належать до Овруцького р-ну Житомирської обл., а всі обстежені ним населені пункти Київської області після аварії на Чорнобильській АЕС (1986 р.) опинилися у Зоні відчуження.

⁴² Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 60, арк. 55, 64, 68; спр. 94, арк. 104, 106, 108.

⁴³ Там само. Арк. 114–115; спр. 94, арк. 23, 29; спр. 124, арк. 10, 44, 46.

⁴⁴ *Козакевич М.* Крестьянское жилище на Украинском Полесье во 2-й пол. XIX и 1-й пол. XX в. и пути его дальнейшего развития: Автореф. дис. [...] канд. ист. наук. Москва, 1961; *Його ж.* Селянське житло на українському Поліссі в 2-й пол. XIX і 1-й пол. XX ст. та шляхи дальшого його розвитку. Дисертація [...] канд. ист. наук. Львів, 1959. (Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 75, арк. 233). Треба зазначити, що під час цих експедицій М. Козакевич суцільно дослідив такі населені пункти: Дольськ Любешівського р-ну та Стара Вижівка (райцентр) Волинської обл., Глинне та Борове Рокитнянського р-ну Рівненської обл., Піщаниця Овруцького р-ну Житомирської обл., Залісся Чорнобильського р-ну Київської обл. (*Козакевич М.З.* Селянська садиба на українському Поліссі (в другій половині XIX і першій половині XX ст.) // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. Київ, 1959. Вип. 5. С. 19; Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 40, арк. 23).

⁴⁵ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 141, арк. 64.

21 жовтня до 4 листопада цього ж року М. Ковальський відвідав Волинську область ще раз, збираючи відомості про традиційні знаряддя обробітку ґрунту. Під час цих двох відряджень він обстежив Шацький (село Світязь), Ратнівський (село Горники*), Ковельський (села Голоби, Бруховичі), Маневецький, Володимир-Волинський та Камінь-Каширський (село Сошичне) райони⁴⁶.

У 1961 р. під час відрядження до Волинської області Л. Суха вивчала традиційний одяг дорадянського періоду (1900–1930 ті рр.). Зокрема, її дослідженнями були охоплені Володимир-Волинський (села Жовтневе, Гнійне, Черчечі, Хобултова), Ковельський (село Колодяжне), Ківерцівський (село Тростянець), Шацький (село Кропивники) райони, що належать до історико-етнографічного Полісся та Волині. Дослідниця зробила численні фотографії та зарисовки виявлених етнографічних пам'яток, а також обстежила збірку традиційного одягу у фондах Волинського обласного краєзнавчого музею у м. Луцьку⁴⁷.

З 18 березня до 4 квітня 1961 р. М. Ковальський працював в архівах Рівного та Житомира з метою збору матеріалів до теми “Сільськогосподарські знаряддя волинських селян доби капіталізму”⁴⁸. Упродовж 20–27 вересня цього ж року вже у ранзі завідувача відділу етнографії Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР він брав участь у поліській експедиції Рівненського історико-краєзнавчого музею на теренах Рівненської області, де серед інших відвідав Сарненський (села Ляхча), Володимирецький (село Липне) та Заріччянський (село Бишляк) райони. Найцінніші традиційні орні знаряддя праці (сохи, рала), які були виявлені тоді, поповнили фонди Рівненського краєзнавчого музею⁴⁹. Підсумком його дослідження стала ґрунтовна стаття про сільськогосподарські знаряддя населення колишньої Волинської губернії, зокрема й етнографічного Полісся⁵⁰. Зібрані М. Ковальським етнографічні матеріали, що були опрацьовані у формі картотеки, згодом використали київські етнологи під час підготовки монографії про сільськогосподарську техніку українців⁵¹.

У результаті кількарічних експедиційних досліджень львівські етнологи обстежили більшість районів правобережного Полісся. Головним недоліком їхньої праці було те, що цей край вивчався нерівномірно: якщо у поліських районах Рівненської та Волинської областей польові джерела були зібрані із широкого кола тем, то на більшій частині Середнього Полісся об'єктами уваги науковців

* Нині – с. Гірники Ратнівського р-ну Волинської обл.

⁴⁶ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 141, арк. 107, 120. *Ковальський М.* Поширення тяглових знарядь обробітку ґрунту... С. 175–182.

⁴⁷ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 105, 29 арк.

⁴⁸ Там само. Оп. 1, спр. 165, арк. 23.

⁴⁹ Там само. Арк. 90, 99; *Ковальський М.* Поширення тяглових знарядь обробітку ґрунту... С. 185, 187.

⁵⁰ *Ковальський М.* Поширення тяглових знарядь обробітку ґрунту... С. 152–188.

⁵¹ *Горленко В.Ф., Бойко І.Д., Куницький О.С.* Народна землеробська техніка українців: Історико-етнографічна монографія. Київ, 1971. С. 7.

були лише житло, поселення та частково промисли. Це пояснюється тим, що Поліссям спеціально займався лише М. Козакевич, тоді як інших співробітників Українського державного музею етнографії та художнього промислу цікавили певні культурні явища інших територій України (Карпат), або ж до ареалу їхніх ширших досліджень належало лише Західне Полісся*.

Отже, підведемо загальні підсумки. По-перше, найбільший внесок у вивчення Полісся у 1944 – на початку 60-х рр. ХХ ст. зробили співробітники тогочасних провідних наукових установ УРСР відповідного профілю – відділу етнографії ІМФЕ АН УРСР й Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР. По-друге, польова науково-пошукова робота проводилася на основі двох методик: монографічного дослідження певного підприємства, колгоспу чи артїлі та розробка окремих тем. По-третє, учасники експедицій використовували різні методи фіксації етнографічного матеріалу: записи спостережень та вербальної інформації у робочих зошитах (до речі, ці зошити переважно служили також щоденниками), графічні зображення (плани, схеми, рисунки), фотографування об'єктів народної культури, спорадично – їх кінофіксація. По-четверте, зусиллями народознавців було зібрано не лише значний фактичний матеріал, а й музейні установи суттєво поповнилися цінними етнографічними колекціями. По-п'яте, у результаті проведення численних експедицій відчутно розширився, порівняно з попередніми історичними періодами, ареал польових досліджень. Притому особливу увагу етнологи звертали на поліські райони Волинської та Рівненської областей (Західне та частково Середнє Полісся), тобто на ті території, які були включені до складу УРСР у 1939 р. і де лише розпочалося активне запровадження колгоспного ладу та нової радянської обрядовості. Натомість українських народознавців значно менше цікавила більша частина Середнього Полісся (у межах Житомирської та Київської областей), і ще менша – Східне Полісся. По-шосте, під час експедицій велика увага приділялася локальній специфіці у сфері традиційної культури поліщуків.

Головним недоліком експедиційної роботи українських етнологів повоєнного періоду можна вважати те, що серед тематики домінували дослідження, пов'язані з матеріальною культурою (господарські заняття, ремесла, поселення, садиба, житло, одяг тощо), тоді як духовна культура поліщуків цікавила народознавців значно менше. Крім того, в опублікованих експедиційних звітах та окремих розвідках простежується певна тенденція щодо фіксації та подачі фактичного матеріалу про “прогресивні соціалістичні” зміни у народній культурі та побуті місцевого населення, що відбувалися за роки радянської влади, і майже не приділялася увага негативним явищам, які супроводжували ці зміни у духовній сфері та повсяденному житті автохтонів Полісся.

* Наприклад, К. Матейко цікавила народна кераміка західних областей УРСР; Д. Фіголя – побут робітників Львова, М. Ломову – етнографічна діяльність Івана Франка, Л. Суху – художні металеві вироби українців Східних Карпат, П. Жолтовського – українське мистецтво XVI–XVIII ст.

**THE EXPEDITIONAL EXPLORATION OF POLISSIA
IN A POST-WAR PERIOD (1944 – the Beginning of the 1960-s)**

Ihor HILEVYCH

The Ivan Franko National University of L'viv,
The Department of Ethnology

So far, there has been no great interest to the field ethnographical explorations among the ethnologists in Ukraine. This article, based on the archive sources and literary facts, throws light upon the expeditional work of Ukrainian ethnologists on the territory of Polissia, that was realized during the two post-war decades. The biggest attention was given to the scientific and searching work of experts, who were the representatives of that time leading institutions of ethnological type; among them – The Institute of Art Studies, Folklore and Ethnography (The Department of Ethnography) AS USSR (Kyiv) and The Ukrainian State Museum of Ethnography and Art Craft AS USSR (Lviv). Specifically, itinerary routes, themes and methods of the field explorations, scientific achievements and gaps of ethnological studying of ethnological studying of Ukrainian Polissia (as the historical and ethnographic region) are analysed.

Key words: Polissia, ethnology, field explorations, methods, themes, itinerary routes.

Стаття надійшла до редколегії 20.01.2008 р.

Прийнята до друку 16.04.2008 р.